

De NAVO heeft zonder mandaat van de VN-Veiligheidsraad ingegrepen in Kosovo. Dat was niet volgens het volkenrechtelijke boekje. In hoeverre moet de NAVO echter op een fiat wachten van landen als China en Rusland, op het moment dat mensenrechten ernstig worden geschonden? De morele rechtvaardiging van zowel militaire als diplomatieke interventie vraagt om een nieuw beoordelingskader. In de Periscoop beschouwt Theo Brinkel de gebeurtenissen in Kosovo en schetst hij de uitdaging voor de toekomst: Verzoening en intensieve vervlechting van de samenlevingen door een soort Marshall Plan, zodat oorlog tussen de landen ondenkbaar wordt.

Kosovo en de rechtvaardige oorlog. Een tussenbalans

Het lot van de verdreven Kosovaren vormt het eerste en voornaamste criterium bij de beoordeling van de Balkancrisis. De rechtvaardiging van het optreden van de internationale gemeenschap ligt uiteindelijk in de vraag of er recht wordt gedaan aan de slachtoffers. Niet alleen de militaire, maar ook de diplomatieke interventie moet op dat resultaat worden afgerekend. Op 7 april 1999 sprak de secretaris-generaal van de Verenigde Naties, Kofi Annan, ter gelegenheid van de jaarlijkse zitting van de VN-Commissie voor de Mensenrechten in Genève: *'Every time [...] the world says 'never again'. And yet it happens. The vicious and systematic campaign of 'ethnic cleansing' conducted by the Serbian authorities in Kosovo appears to have one aim: to expel or kill as many ethnic Albanians in Kosovo as possible, thereby denying a people their most basic rights to life, liberty and security. The result is a humanitarian disaster throughout this region.'*

Was het NAVO-optreden moreel gerechtvaardigd?

Met haar optreden tegen de Servische terreur in Kosovo heeft de NAVO zonder mandaat van de Veiligheidsraad het recht in eigen hand genomen. Ook achteraf heeft de Veiligheidsraad de NAVO geen goedkeuring gegeven. Was de ingreep daarmee ongerechtvaardigd? Was de NAVO fout, die met zware militaire middelen in actie kwam tegen flagrante misdaden tegen de menselijkheid en grove en systematische schendingen van de rechten van de mens? Of liet de Veiligheidsraad het afweten, toen hij door interne verdeeldheid in maart en de maanden eraan voorafgaand niet tot een uitspraak kwam en in juni in feite het resultaat van het NAVO-optreden dankbaar aangreep om de vrede te garanderen?

De beantwoording van dergelijke vragen moet worden gegeven in een tijd waarin de soevereiniteit van staten niet meer als absoluut recht gezien wordt, maar

eerder als een ruimte om de rechten van de mens te verzekeren. De beantwoording speelt zich bovendien af in een situatie waarin minder dan voorheen sprake is van klassieke oorlogen tussen staten. Zoals prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin in Christen Democratische Verkenningen 4 schreef is sinds de instorting van het communistisch machtsblok de opvatting doorgebroken dat een 'binnenlandse aangelegenheid' geen argument meer is. Democratisch bestuur is een eis van internationaal recht geworden en bij regelrechte excessen is ingrijpen gerechtvaardigd. Maar er is verlegenheid over het hoe van optreden.²

Grove en stelselmatige schending van de rechten van de mens is een bedreiging van de internationale vrede en veiligheid. Wanneer regeringen met hun beleid een bedreiging vormen voor de internationale vrede en veiligheid kan de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties ingevolge hoofdstuk VII van het Handvest van de wereldorganisatie besluiten tot ingrijpen. De plegers van misdaden tegen de menselijkheid kunnen bovendien worden aangeklaagd en vervolgd bij een Internationaal Strafhof.

Zo lijken geleidelijk aan elementen van binnenlandse rechtshandhaving ook internationaal van toepassing te zijn in een internationale gemeenschap die vrede en gerechtigheid als opdracht heeft, en waarin de slachtoffers van armoede en onderdrukking de eerste aandacht en zorg verdienen. Daarmee verandert ook het beoordelingskader dat door de traditie van de rechtvaardige oorlog geboden is. Deze kan dan minder dienen om het gewapend optreden van soevereine staten aan banden te leggen. De nadruk zal meer komen te liggen op criteria om te beoordelen of en hoe de stap gezet moet worden naar gewapende interventie.

Daarbij gaat het om vragen als: Is het met de gewapende interventie te doen om een rechtvaardige zaak? Wordt de interventie gepleegd met een mandaat van het bevoegde gezag? Zijn de rechten en waarden die in het geding zijn het offeren van mensenlevens waard? Zijn alle vreedzame middelen uitgeput? Wordt de interventie gepleegd vanuit de juiste intentie? Kan de interventie een redelijke kans van slagen hebben? Zo kan een traditie ontstaan van gerechtvaardigde militaire interventie.

Dat optreden tegen massale deportaties en etnische zuivering een rechtvaardige zaak is, is niet zo moeilijk vast te stellen. De Nederlandse bisschoppen beschouwden in hun herderlijk schrijven 'Tot vrede in staat' van 1996 het beginsel van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden bijvoorbeeld als niet langer onaantastbaar.³ De Wereldraad van Kerken verklaarde tijdens zijn achtste Assemblee in Harare, Zimbabwe, op 3-14 december 1998, dat mensenrechten de essentiële basis voor een rechtvaardige en duurzame vrede zijn. 'Het niet naleven van de mensenrechten leidt dikwijls tot conflict en oorlog, en verscheidene malen in

deze eeuw tot genocide als gevolg van ongebreidelde etnische, raciale of religieuze haat. De internationale gemeenschap heeft zich maar al te vaak niet in staat getoond om genocide te stoppen wanneer het is begonnen. Er is een urgente noodzaak om te leren van de lessen van het verleden en om de mechanismen van snelle interventie op te zetten wanneer de gevaarsignalen verschijnen.⁴ In genoemde brief van 1996 sloten de Nederlandse bisschoppen het recht op zelfverdediging en de plicht tot verdediging van weerlozen en zwakken 'als uiterste middel, als onderhandeling en overreding hebben gefaald' niet uit.⁵

Morele verontwaardiging is snel uitgesproken. Michael Ignatieff beschreef echter het probleem dat ontstaat als de bereidheid tot klinkende morele veroordelingen te komen wel aanwezig is, maar niet om de wil daar ook concrete actie aan te verbinden. Het is onvoldoende als de verontwaardigden uitsluitend op hun morele prestige vertrouwen. Daarmee onderschatten zij consequent de vastberadenheid van degenen die etnische oorlog willen voeren. Het enige dat zij doen is hun eigen gezicht redden.⁶ De morele verontwaardiging was enorm op de 24ste maart, toen de berichten binnenkwamen van de grootscheepse etnische zuiveringen door de Serviërs in Kosovo. Servische soldaten, politiemannen en paramilitaire groeperingen gingen als barbaren tekeer en zouden dat nog tien weken volhouden. Er moest iets gebeuren, zo was de algemene stemming. Het was de NAVO die voor een doorbraak zorgde, toen het bondgenootschap diezelfde avond nog met de bombardementen op Servische doelen begon.

✦ Het is onvoldoende als de verontwaardigden op hun morele prestige vertrouwen. Daarmee onderschatten zij de vastberadenheid van degenen die etnische oorlog willen voeren.

Er valt een sterk pleidooi te houden voor het argument dat de NAVO en haar vertegenwoordigers tot en met Rambouillet en het laatste bliksem bezoek van Richard Holbrooke aan Milosevic alle vreedzame middelen hebben uitgeprobeerd om een vreedzame regeling van het conflict mogelijk te maken. Daarbij moet de reputatie van het Servische regime van de afgelopen jaren in aanmerking worden genomen. De intentie waarmee de interventie werd gepleegd was - althans in de officiële verklaringen - de enige juiste: het ongedaan maken van de etnische zuiveringen. Het lot van de slachtoffers van agressie, terreur en onderdrukking hoort de voornaamste inzet te zijn van deze gewapende interventie. De geloofwaardigheid van NAVO of Verenigde Naties is bijzaak. Het uitbreiden van de invloedssfeer van het Westen of, aan de andere kant, het bondgenootschap tussen de Russische en Servische 'broedervolken' zijn onjuiste intenties.

Lastiger is de vraag of de NAVO-interventie met behulp van bombardementen een redelijke kans van slagen had. Het ziet er naar uit dat dit het geval was. De militaire capaciteit van Servië was ernstig aangetast, intern groeide het verzet, hetgeen onder andere bleek uit desertie uit het leger en kritiek op het regime van Milosevic. Maar er zal meer tijd voor nodig zijn om die vraag te kunnen be-

antwoorden. De NAVO probeerde voortdurend, zij het met wisselend succes, om geen burgerslachtoffers te maken.

Zou het zijn gekomen tot een grondoorlog, dan zou de beoordeling heel wat problematischer zijn geweest. De NAVO-lidstaten waren op dit punt onderling verdeeld. Groot-Brittannië hield de mogelijkheid van een grondoorlog open. De Duitse regering had daar weer grote moeite mee. De Nederlandse minister-president pleitte weer voor een opschorting van de bombardementen. Het risico van een langdurige guerrilla-achtige oorlog was reëel, evenals het ontstaan van grotere tegenstellingen met Rusland, waardoor een oplossing via de onderhandelingstafel buiten bereik zou zijn geraakt. Zover hoefde het gelukkig niet te komen. Kosovo is bevrijd van de Servische barbarij zonder dat een grondoorlog nodig is geweest.

De NAVO trad niet op met een mandaat van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. In dat opzicht voldoet de interventie niet aan de bovengenoemde criteria en voldoet het optreden niet aan de bestaande volkenrechtelijke bepalingen.⁷ Maar daar moeten wel de volgende opmerkingen bij gemaakt worden. De 53 lidstaten van de VN-Commissie voor de Mensenrechten namen tijdens hun jaarlijkse zitting in Genève in april een resolutie aan (tegenstemmer: Rusland, onthouding: China) waarin de etnische zuiveringen in Kosovo krachtig werden veroordeeld. Secretaris-Generaal Kofi Annan zei bij die gelegenheid het volgende: *'Emerging slowly, but I believe surely, is an international norm against the violent repression of minorities that will and must take precedence over concerns of sovereignty. [...] As long as I am Secretary-General, the United Nations as an institution will always place the human being at the centre of everything we do. No government has the right to hide behind national sovereignty in order to violate the human rights or fundamental freedoms of its peoples.'*⁸

De Veiligheidsraad van de Verenigde Naties heeft het in maart en de maanden eraan voorafgaand laten afweten. Hij gedroeg zich als een groep omstanders in de Amsterdamse metro, die niet ingrijpen wanneer twee meisjes worden mishandeld. Iedereen wist dat er iets gedaan moest worden, de 24ste maart. De NAVO heeft toen het recht in eigen hand genomen. Als een heel volk wordt weggevaagd mag de wereldgemeenschap niet werkeloos toezien. De in dit artikel geciteerde uitspraken van de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties waren een bevestiging van de juistheid van die doorbraak. Hij herhaalde zijn impliciete steunbetuiging nog eens in de vergadering van de Veiligheidsraad bij de behandeling van resolutie 1244 van 10 juni. Wat voor hem telde was niet alleen de inzet voor vrede, maar ook de wil om die in praktijk te brengen. Kofi Annan: *'This includes tasks for which the United Nations is not responsible, but which are vital if peace and stability are to be restored.'*⁹

De Veiligheidsraad kon in maart en de maanden daarvoor geen mandaat voor een militaire interventie ten behoeve van de Albanen uit Kosovo afgeven, omdat hij was lamgelegd door de opstelling van Rusland en China. Ook bij de behandeling van de resolutie die op 10 juni werd aangenomen nam de Russische ambassadeur afstand van het NAVO-optreden. China onthield zich van stemming, met als argument dat de NAVO-luchtaanvallen het Verenigde Naties Handvest hadden geschonden en een gevaarlijk precedent stelden in de internationale betrekkingen.

Die realiteit zal de Veiligheidsraad ook in de komende jaren nog parten spelen. Het Kremlin is weliswaar nauwelijks in staat het eigen land te regeren, wordt geleid door een raaskallende president, heeft geen controle over een eigenmachtig rondtrekkend leger in Servië, vindt het bondgenootschap met de misdadiger Milosevic belangrijker dan het lot van de Kosovaarse vluchtelingen, en meent toch mee te moeten tellen in de internationale verhoudingen. China zal in de Veiligheidsraad het beginsel van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden hoog houden. Tien jaar na het neerslaan van de demonstraties op het Plein van de Hemelse Vrede heeft het land op het gebied van democratisering, het respect voor de mensenrechten en de onderdrukking van het Tibetaanse volk een kwalijke staat van dienst. Van beide landen hebben de Kosovo-Albanen weinig heil te verwachten.

Vrede en recht voor de slachtoffers

✚ Het Kremlin is nauwelijks in staat het eigen land te regeren en wordt geleid door een raaskallende president (...) en meent toch mee te moeten tellen in de internationale verhoudingen.

Na het aannemen van de resolutie van de Veiligheidsraad is de diplomatie en het politiek overleg aan de beurt. Net als het NAVO-ingrijpen moet ook deze internationale bemoeienis aan het morele oordeel worden onderworpen. Ook daar gaat het om het dichterbij brengen van een rechtvaardige vrede, waarin recht wordt gedaan aan de slachtoffers. Het is van belang daarop te wijzen, want zo'n oplossing ligt niet voor de hand. Immers, zo constateerde Michael Ignatieff, het optreden van de internationale gemeenschap is in eerste instantie gericht op herstel van de vrede. En niet op gerechtigheid. De slachtoffers willen in eerste instantie gerechtigheid en achten vrede minder belangrijk. Zo worden zij al snel lastige obstakels om via diplomatieke kanalen conflicten te beëindigen.¹⁰ Toch is gerechtigheid een noodzakelijke voorwaarde voor duurzame vrede.

In een eerste artikel dat verder keek dan de horizon van onderdrukking en geweld pleitten mgr. Van Luyn, bisschop van Rotterdam, en Jan Gruijters, secretaris van Pax Christi, voor opname van de Balkan in het verband van de Europese Unie, een internationaal plan voor wederopbouw en steun en versterking van het Internationaal Tribunaal voor het voormalig Joegoslavië.¹¹ Dat zijn wezenlij-

ke onderdelen van een toekomst waarin onrecht hersteld wordt en verzoening en wederopbouw mogelijk zijn.

Om met de Europese Unie te beginnen. Oorspronkelijk doel van het Europese integratieproces is de wil van nooit meer oorlog en nooit meer onrecht. Door verzoening en intensieve vervlechting van de samenlevingen van met name Frankrijk en Duitsland is een oorlog tussen beide landen ondenkbaar geworden. Dat model is uit te breiden naar de Balkan. Dat is de grote uitdaging voor Europa. Dan moet bij herstel en wederopbouw van de regio en bij het perspectief dat Joegoslavië, Kroatië, Bosnië, Macedonië en Albanië krijgen op toetreding tot de EU, verzoening het kernthema zijn. Verzoening begint tussen buurlanden en buurvolken.

Voor de wederopbouw van de regio zullen miljarden euro's nodig zijn. Het woord 'Marshall Plan' is daarbij al gevallen. Terecht, want niet alleen het financiële offer dat het Westen zou moeten brengen hoort daarbij, maar ook de politieke opdracht die de ontvangers van de Marshall-hulp kregen: onderlinge samenwerking en het *poolen* van besluitvorming bij de implementatie van de hulpprogramma's. Zonder verzoening tussen Frankrijk en Duitsland kon de Europese integratie niet slagen. Zonder verzoening tussen Servië en Kroatië, om maar een voorbeeld te noemen, zal hun opname in Europa niet slagen.

De geleidelijke opname van een Servië in de werkingssfeer van de Europese Unie moet een aanmoediging zijn voor de democratie en de rechtsstaat. Voor lidmaatschap van de Europese Unie is de aanwezigheid van een democratisch bestel, een rechtsstaat en respect voor de mensenrechten waaronder die van minderheden, noodzakelijke voorwaarde. Helemaal voor de huidige slachtoffers, de Kosovo-Albanen.

Recht doen aan de slachtoffers wil zeggen dat de waarheid omtrent de misdaden tegen de menselijkheid, die door en in naam van het Servische regime zijn gepleegd, naar boven komt. Kenmerk van kwalijk nationalisme is het verbergen van individuele aansprakelijkheid voor het plegen van misdrijven achter het masker van collectieve identiteit. Ook aan de slachtoffers wordt een collectieve identiteit opgedrongen, waar alleen aan te ontsnappen valt door op de vlucht te gaan. De Serviërs hebben deze houding voluit toegepast. De belangrijkste opdracht voor strafrechtspraak in Kosovo is om de schuld en verantwoordelijkheid te koppelen aan individuele personen in plaats van aan de collectieve schuld van groepen. Berechting van de verantwoordelijke personen is noodzakelijk om Servische burgers te ontlasten van collectieve schuld.

Misdadigers moeten door het Joegoslavië Tribunaal worden berecht. Daarin moeten ook de schendingen van de mensenrechten aan de orde komen die door

De belangrijkste opdracht voor strafrechtspraak in Kosovo is om de schuld en verantwoordelijkheid te koppelen aan individuele personen in plaats van aan de collectieve schuld van groepen.

het Kosovo Bevrijdingsleger zijn gepleegd. Nogmaals Kofi Annan op 7 april in Genève: *'We should leave no one in doubt that for the mass murderers, the ethnic cleansers, those guilty of gross and shocking violations of human rights, impunity is unacceptable. The United Nations will never be their refuge, its Charter never the source of comfort or justification. They are our enemies, regardless of race, religion or nation, and only in their defeat can we redeem the promise of this great organisation.'*¹¹

De regio zal niet tot rust komen zolang Milosevic de leider van de Serviërs is. Het Internationaal Strafhof voor het voormalige Joegoslavië deed een aanklacht uitgaan tegen Milosevic voor de bewezen moord op 304 Albanezen en het verdrijven van meer dan 700.000 Albanezen uit Kosovo. Op grond daarvan is een internationaal arrestatiebevel uitgevaardigd. En de Veiligheidsraadsresolutie van 10 juni eiste de volledige medewerking van alle betrokkenen, ook de internationale militaire toezichthouders in Kosovo, aan het Joegoslavië Tribunaal.¹³

Wil de uiteindelijke vredesregeling de vestiging van een houdbare democratische rechtsstaat garanderen, dan moet zij recht doen aan de slachtoffers. Dankzij de VN-resolutie komt Kosovo tijdelijk onder internationaal bestuur te staan. Dat schept rust en ruimte om de toekomstige positie van het gebied nader te bezien. De resolutie van de VN-Veiligheidsraad ziet de staatkundige toekomst van Kosovo binnen het verband van een federaal opgezet Joegoslavië. De bevolking wordt *'substantial autonomy within the Federal Republic of Yugoslavia'*¹⁴ geboden. Zo luidt het compromis dat uiteindelijk gevonden is.

Kosovo zal nooit meer hetzelfde zijn. Na al wat gebeurd is kan niemand echter om de vraag heen of en hoe de Kosovaren zich in vrijheid over hun staatkundige toekomst kunnen uitspreken. In het rapport 'Wij zijn het volk' schreef het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA in 1992: *'Wanneer een nationale gemeenschap deel uitmaakt van een groter staatkundig verband, waarin een andere nationale groep overheersend is, wanneer de garantie voor de beleving van de eigen identiteit ontbreekt, wanneer het grotere verband alleen bijeen kan worden gehouden met behulp van onderdrukking en schending van mensenrechten, en wanneer de betrokkenen zich daarover op democratische wijze hebben kunnen uitspreken, dan moet het recht op zelfbeschikking kunnen leiden tot staatkundige onafhankelijkheid, tot bevrijding. [...] Het lot van de Albanezen in Kosovo leent zich ervoor om onder deze categorie gerangschikt te worden.'*¹⁵

Tegen zelfbeschikkingsrecht voor de Kosovaren worden verschillende bezwaren ingebracht. Er is sowieso beduchtheid voor het veranderen van staatsgrenzen op de Balkan. Het zou niet aanvaardbaar zijn voor Servië. Het zou een nieuwe

etnisch zuivere staat in het leven roepen. De Albanezen in Macedonië zouden zich ook geroepen voelen zich af te scheiden. Dergelijke bezwaren zijn te onder-
vragen als de toekomst van Kosovo verloopt in een proces van opname in de
welvaart, de stabiliteit en de democratie van de sfeer van de Europese Unie,
waarin evengoed Macedonië betrokken wordt.

Zelfs als er een vreedzame en democratische regeling getroffen wordt, wie
weerhoudt de Albanezen in Kosovo er dan van om in vrijheid voor een politiek
te kiezen die aanstuurt op onafhankelijkheid? Zelfs een gematigd leider als
Ibrahim Rugova, ooit in schaduwverkiezingen gekozen als president van de
Albanese Kosovaren, vindt dat Kosovo een onafhankelijke staat moet worden.
Wie durft de Kosovaren nog te dwingen tegen hun wil met de Serviërs in één
staatsverband te leven? Wie een rechtvaardige vrede wil, zal de Kosovaren hoe
dan ook in staat moeten stellen om zich nu echt eens een keer in vrijheid over
hun toekomst uit te spreken. Een democratische rechtsstaat in Joegoslavië is on-
denkbaar als de Kosovaren daar tegen hun zin deel van moeten uitmaken.

Slot

De NAVO heeft eindelijk opgetreden in een ernstig geval van grove en stelselma-
tige schending van de rechten van de mens. Het is niet geheel volgens het vol-
kenrechtelijke boekje gegaan. In dit stadium van de ontwikkelingen was dat
ook nauwelijks te verwachten. Zolang landen, die zelf ook geen schoon blazoen
hebben in het respecteren van de rechten van de mens, zitting hebben in de
Veiligheidsraad zijn dergelijke trucs misschien wel onvermijdelijk. Het alterna-
tief was voortmodderen langs de weg van krachtige, maar vrijblijvende, uitspra-
ken van morele verontwaardiging.

Alleen als het uiteindelijke resultaat recht doet aan de slachtoffers is de wereld-
gemeenschap een stap verder gekomen. Daarmee wordt de situatie voor de on-
derdrukkers van de rechten van de Koerden, de Tibetanen of de Oost-Timorezen
er niet geruster op. Bij het opmaken van de voorlopige staat van de Kosovo-oor-
log is dat winst. Maar het is een tussenbalans. Als er in een toekomstige rege-
ling geen recht gedaan wordt aan de slachtoffers van Servische onderdrukking,
door berechting van de plegers van misdaden tegen de menselijkheid, door de
mogelijkheid voor de bevolking van Kosovo om zich in vrijheid over hun staat-
kundige toekomst uit te spreken, door grootscheepse hulp en inkadering in de
Europese Unie, dan is het NAVO-ingrijpen niet te rechtvaardigen geweest.

Theo Brinkel

➤ **Wie durft de Kosovaren nog te dwingen tegen hun wil met de Serviërs in één staatsverband te leven?**

Noten

- 1 *Secretary-General to Commission on Human Rights: I have made human rights a priority in every United Nations programme*, United Nations Press Release, United Nations Office at Geneva 7 April 1999.
- 2 Hirsch Ballin, Ernst, *Mensen door grenzen verdeeld*, Christen Democratische Verkenningen (april 1999) 33.
- 3 *Tot vrede in staat? 'Wij persoonlijk geloven dat dit mogelijk is'*, Herderlijk schrijven over gerechtigheid, veiligheid en vrede, ed. Secretariaat van het R.K. Kerkgenootschap (Utrecht 1996) 35.
- 4 *Statement on Human Rights*, Adopted by the World Council of Churches Eighth Assembly Harare, Zimbabwe, 3-14 December 1998.
- 5 *Tot vrede in staat? 'Wij persoonlijk geloven dat dit mogelijk is'*, Herderlijk schrijven over gerechtigheid, veiligheid en vrede, ed. Secretariaat van het R.K. Kerkgenootschap (Utrecht 1996) 19.
- 6 Michael Ignatieff, *The Warrior's Honor; Ethnic War and the Modern Conscience* (London 1998) 94-96.
- 7 Zie: Guido den Dekker en Ramses A. Wessel, *De NAVO in Kosovo. Toetssteen voor de militaire interventie*, *Internationale Spectator* (juni 1999) 358-367.
- 8 *Secretary-General to Commission on Human Rights*.
- 9 *Secretary-General in Council Meeting on Kosovo*, Press Release 10 June 1999.
- 10 Michael Ignatieff, *The Warrior's Honor; Ethnic War and the Modern Conscience* (London 1998) 103.
- 11 Luyn, mgr. A.H. van en J. Gruijters, *Bruggen moeten ook weer worden opgebouwd*, *Trouw*, 17 mei 1999.
- 12 *Secretary-General to Commission on Human Rights*.
- 13 *Resolution 1244 (1999)* Adopted by the Security Council at its 4011th meeting on 10 June 1999.
- 14 *Wij zijn het volk; De nationale kwestie in Midden- en Oost-Europa*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA (Den Haag 1992) 143.